

Note critico-testuali ed esegetiche all'Epitoma rei militaris di Vegezio

1) Un luogo sicurissimo.

1.a) Veg. *mil.* 4,1,1-2 (ed. Reeve 2004)

Vrbes atque castella aut natura muniuntur aut manu aut utroque, quod firmiter ducitur: natura aut locorum edito uel abrupto aut circumfuso mari siue paludibus uel fluminibus, manu fossis ac muro. 2 In illo naturali beneficio tutissimo eligentis consilium, in plano quaeritur fundantis industria.

4 ducitur ϵ VWDT: dic- XZ || edito uel abrupto $\epsilon\beta$: -u uel -u δ || muro $\beta\delta$: -os ϵ || tutissimo *melius abesset* (v. Notes 208-9).

1.b) Veg. *mil.* 4,1,2 (ed. Önnersfors 1995)

In illo naturali beneficio tutissimum eligentis consilium, in plano quaeritur fundantis industria.

tutissimum C: tutissimo $\epsilon\beta\delta$

1.c) Reeve 1998, 209: «...the corrector of C was right to be troubled by *tutissimo*. Had Vegetius left it out, the sentence have been straightforward in both syntax and sense».

1.d) Traduzione di Milner 1996², *ad loc.*: «In places enjoying the safest natural advantages, judgement is required of the selector».

1.e) Traduzione di Formisano 2003, *ad loc.*: «Nel caso di posizioni vantaggiose e sicurissime per natura si richiede capacità di discernimento a chi sceglie i luoghi, in un terreno pianeggiante invece impegno per il fondatore».

1.f) Holmes 2005, 557: «Perhaps *tutissima*».

2) Il tiro con l'arco.

2.a) Veg. *mil.* 1,15,2

Sed prope tertia uel quarta pars iuniorum, quae aptior potuerit repperiri, arcubus ligneis sagittisque lusoriis illos ipsos exercenda est semper ad palos. 2 Et doctores ad hanc rem artifices eligendi et maior adhibenda sollertia, ut arcum scienter teneant, ut fortiter impleant, ut sinistra fixa sit, ut dextra cum ratione ducatur, ut ad illud quod ferendum est oculus pariter animusque consentiat, ut siue in equo siue in terra rectum sagittare doceantur.

1 illos $\epsilon\delta$: tirones β || 2 et $\delta\beta$: ad ϵ || doctores $\epsilon\delta$: -tos β || scienter $\delta\beta$: -es ϵ || teneant ϵ RVWZ: -at XT || ut $\epsilon\beta$: et δ || impleant ϵ RVWZ: -at XT || ut dextra $\epsilon\beta$: et d- δ || ferendum B (cf. vv. ll. I 21,5, 4 cap. 2) || in equo β : in -os ϵ equo δ || rectum ϵ T: errec- δ TZ || doceantur *Stew. ex cod. nescioquo*: -at $\epsilon\beta$ (*vix oculus animusque*) deceat δ *malim e.g. condiscant vel <usus uirium> doceat*.

2.b) Veg. *mil.* 2,20,2

Plerique enim homines et praecipue pauperes tantum erogant, quantum habere potuerint. Seditio autem ista pecuniae primum ipsis contubernalibus docetur adcommoda.

2.c) Veg. *mil.* 3,6,31

...nos conuenit et ordinare quod nobis utile, illis docetur aduersum.

2.d) Cassiod. *var.* 9,9,4

tales homines destinate, per quos possimus agnoscere quemadmodum in futurum census doceatur impositus.

3) L'accampamento e i rifornimenti.

3.a) Veg. *mil.* 1,22,1

Castra autem, praesertim hoste uicino, tuto semper facienda sunt loco, ut lignorum et pabuli et aquae suppetat copia, et si diutius commorandum sit loci salubritas eligatur.

loco RWZ: -a XT om. ϵ || ut $\delta\beta$, *si recte, pro ita ut* (cf. I n.7; II 2.1; II 13,6): ut cum ϵ ubi *Frec.* (cf. *Mul.* II 86.1; IV 9.4 v. l.) *fort.* in quo (cf. III 13.1; *Mul.* II 34.2; IV 9.4 v. l.), *quod post loco facile excidisset*.

3.b) Quint. *inst.* 10,1,76

Sequitur oratorum ingens manus, ut cum decem simul Athenis aetas una tulerit [cfr. anche 5,10,44; 6,1,51; 9,1,3].

3.c) Apic. 7,290 (ed. André 1974²)

Deinde farinam oleo subactam contexes et ei [*scil.* pernae] corium reddes et, cum farina cocta fuerit, eximas furno ut est, et inferes.

contexes *Schuch*: -teres *codd.* || et *Hum.*: ut *codd.* [*Hum.* = ed. di Gabriel Humelberg, Tiguri 1542].

3.d) Mart. Cap. 7,755 (ed. Guillaumin 2003)

Praeterea plures quoque anguli possunt interdum etiam inaequalia numeri latera esse. At cum deinde in crassitudinem insurgat figurasque plures efficiat, tessera perfectissima esse inter eas uidetur.

at cum *Wi.*: ut cum *codd.* [J. Willis, *Martiana VII*, «Mnemosyne» 4^a s., 33, 1980, 163-174, 170].

3.e) Veg. *mulom.* 1,28,6

sed melius est, ut cum locis suis reposita fuerint [*scil.* fracturae, emota uel extorta aut deiecta de locis] et ligaturis diligentibus communita atque ita naturae beneficio roborata, calasticis unctionibus et malagmis et ad postremum causticis eadem percurare.

ut cum $\gamma\epsilon\zeta$: nisi cum *W* cum π *Lommatzsch*.

3.f) Boeth. *cons.* 2,2,9-10 (ed. Moreschini 2000, 2005²)

Haec nostra uis est, hunc continuum ludum ludimus: rotam uolubili orbe uersamus, infima summis, summa infimis mutare gaudemus. Ascende, si placet, sed ea lege, ne uti ludicri mei ratio poscet descendere iniuriam putes.

uti *Pa*: uti cum *Pa*² *cett. codd.*; uti ne cum *Vall.*, cum *damnant Büchner Traenkle*, VC 1968, 279 *Gruber*, *seruat Bieler*, *Engelbrechti* (WSt 1917, 155) et *Dienelti* (*Glotta* 1942, 108) *rationibus usus; nam ne uti idem esset ac ut non.*

3.g) Caes. Arel. *serm.* 237,2 (ed. Courreau - de Vogüé 1994)

[*scil.* hostis antiquus] ut cum in eis [*scil.* monachis et uirginibus] oculos patientiae clauserit, ignemque conpunctionis uel flammam uerae caritatis extinxerit, et de solo habitu religionis persuaserit gloriari, sicut iam dixi, ad aliorum perditionem uelut

inlices eos in exemplum proponit ac praeparat.

ut cum: et cum $K^{anc.6}$

3.h) *hist. Apoll. rec. A 7* (ed. Kortekaas 2004)

et ut cum haec Tyro aguntur, superuenit ille Thaliarchus...

ut cum *AP*: cum *Riese* (*Schmeling*).

3.i) *Dares 20* (ed. Meister 1873)

[*scil.* Palamedes dixit] non aequum esse, cum a paucis imperium Agamemnoni datum sit, eum omnibus qui postea conuenissent imperare.

ut cum *LG*.

4) Una dannosa consuetudine.

4.a) *Veg. mil. 2,18,5-6*

Intra breue autem spatium temporis iuniores diligenter electi et exercitati cotidie non solum mane sed etiam post meridiem omni armorum disciplina uel arte bellandi ueteres illos milites, qui orbem terrarum integrum subegerunt, facile coaequabunt. 6 Nec moueat quod olim est consuetudo mutata quae uiguit; sed huius felicitatis ac prouisionis est perennitas tua ut pro salute reipublicae et noua excogitet et antiqua restituat.

5 post meridiem $\delta\beta$: postmeridie ϵ (*v. Ind.*) || coaequabunt $\epsilon\delta$: -bant β || 6 mutata $\delta\beta$: mutua ϵ || quae $\delta\beta$: sed ϵ || uiguit *VW*: nocuit $\epsilon R\beta$ *fort. latet uerum*.

4.b) *Vet. Lat. lev. 13,3*

[*scil.* cicatrix] mutauit pilum album [cfr. *Vulg.* pilos in album mutatos colorem].

4.c) *Dict. 6,9*

Neoptolemus mutata Phrygia ueste tamquam filius Priami ... uenit.

4.d) *Vita Melaniae* 11 p. 9,23

neque mutabo aliud uestimentum praeter hoc, quod indui.

4.e) *Oribas. eup. 2,1,15 Aa p. 499*

infundis triticum diebus tribus, ita ut per singulos dies mane sero mutes aquam mundam.

5) Il farro e il mortaiio.

5.a) *Veg. mil. 3,14,11-13*

Sciendum ergo est stantibus duobus primis ordinibus tertium et quartum ordinem ad prouocandum cum missilibus et sagittis primo loco semper exire. 12 Qui si hostes in fugam uertere potuerint, ipsi cum equitibus persequuntur; sin uero ab hostibus pulsati fuerint, redeunt ad primam ac secundam aciem et inter ipsos recipiunt se ad loca sua. 13 Prima autem et secunda acies, cum ad spathas et ad pilam, ut dicitur, uentum fuerit, totum sustinet bellum.

11 missilibus $\epsilon R\beta$: -bilibus *VW XD* || 12 ad $\epsilon\beta$: in δ || ac $\epsilon\beta$: et β || 13 cum $\epsilon\delta$ *om.* β || spathas $\delta\beta$: hispelthas ϵ (*hisbelthas LQ*) || pilam β (*cf. I 20.23*): pelam ϵ pila δ .

5.b) *Veg. mil. 1,20,23*

Sed cum ad pilam, ut appellant, uenitur et manu ad manum gladii pugnatur, tunc dextros pedes in ante milites habere debent, ut et latera eorum subducantur ab hostibus, ne possint

uulnus accipere, et proximior dextra sit, quae plagam possit inferre.

pilam $\epsilon\beta\delta$.

5.c) *Liv. 2,46,3*

pugna iam in manus, iam ad gladios, ubi Mars est atrocissimus, uenerat.

5.d) *Veg. mil. 2,15,4*

Haec erat grauis armatura, quia habebant cassides catafractas ocreas scuta gladios maiores, quos spathas uocant, et alios minores, quos semispathia nominant...

5.e) *Hier. in Ezech. 1,4,9*

quam nos 'uiciam' interpretati sumus, pro quo in Hebraeo dicitur 'chasamim', Septuaginta Theodotioque posuerunt $\delta\lambda\upsilon\rho\alpha\nu$ quam alii 'auenam' alii 'sicalam' putant, Aquilae autem prima editio et Symmachus 'zeas' siue 'zeias' interpretati sunt, quas nos uel 'far' uel gentili Italiae Pannoniaeque sermone 'spicam' 'speltamque' dicimus.

5.f) *carm. de pond. 11-13*

...lentis uel grana bis octo,
aut totidem speltas numerant tristesue lupinos
bis duo.

6) La costellazione del Toro.

6.a) *Veg. mil. 4,39,3-5*

Post hoc tempus usque in .iii. Id. Nou. incerta nauigatio est et discrimini propior 4 propterea quia post Id. Sept. oritur Arcturus, uehementissimum sidus, et .viii. Kal. Oct. aequinoctialis euenit acerba tempestas, circa Non. uero Oct. Aedi pluuiiales, .v. Id. easdem Taurus. 5 Nouembri autem mense crebris tempestatibus nauigia conturbat Vergiliarum hiemalis occasus.

3 tertium $\epsilon Z\phi$ -o *ET* || idus $E\epsilon\beta\phi$ || nouembres (-is $\epsilon\phi$) ... id. (*E*: idus $\epsilon\phi$) $E\epsilon\phi$ *om.* β || incerta $\epsilon\beta\phi$: certa *E* (?) || propior $\epsilon\beta\phi$: peraptior *E* || 4 septembres $E\beta$ -is $\epsilon\phi$ || viii *E*: octavo $\epsilon\phi$ -um β || kal. *E*: kalendarum ϵ kalendas (kls *Z*) β kl. ϕ || octobres $E\beta$ -brium ϵ -b. *J* -bris *K* || euenit $E\epsilon\beta$: *om.* ϕ || non. (*E*: nonas $\epsilon\beta\phi$) || uero $E\epsilon\beta$: ~ ϕ || octobres $E\beta$ -bris ϵK -b. *J* || (h)aedi $\epsilon\beta\phi$: aeduli *E* (*v. Ind.*) || v *EJ*: quintum *B* -am *M* -o (sexto *K*) βK || id. *E*: idus $\epsilon\beta\phi$ || easdem *Ee*: eiusdem $\beta\phi$ || taurus *dett.* (*K*): taurora *E* -ura $\epsilon\beta\phi$ -uis a *dett.* (*C*, *Phill.*), *uerm latere suspicor* || 5 uergiliarum (uirg- *EK*) $E\beta\phi$: uig- ϵ || hiemalis $E\epsilon\beta$: hiemarum ϕ .

6.b) *Vitr. 9,3,1*

Cum progreditur [*scil.* sol] ad caudam Tauri sidusque Vergiliarum, e quibus eminet dimidia pars prior Tauri, in maius spatium mundi quam dimidium procurrit procedens ad septentrionalem partem.

6.c) *Colum. 11,2*

XIII et XII Kal. Nou. solis exortu Vergiliae incipiunt occidere, tempestatem significat. XI Kal. Nou. Tauri cauda occidit, Auster, interdum pluuia.

6.d) *Ioann. Lyd. ost. 68*

$\tau\eta$ πρὸ α' καλενδῶν [*scil.* Νοεμβρίων] <δύεται> ἡ οὐρὰ τοῦ ταύρου, καὶ νότος πνεῖ ὑπετάδης.

6.e) *Theoph. chronogr. p. 378,11-16* (a. 711)

τοῦ δὲ Ἰουστινιανοῦ ταῦτα μαθόντος καὶ ἐπὶ τῆν τῶν μειρακίων σωτηρία

μανέντος, ἐκέλευσε σπουδαίως αὐτοὺς πρὸς αὐτὸν παραγενέσθαι. ἀποκινήσαντος δὲ τοῦ στόλου τῷ Ὀκτωβρίῳ μηνί, καὶ ἐν τῷ πελάγει φθασθέντος ἐν τῇ τοῦ ἄστρου ἐπιτολῇ τοῦ λεγομένου Ταυρουρά, μικροῦ δεῖν ἅπας ὁ στόλος κατεποντίσθη.

Ταυρουραΐf ταύρου οὐρά h ἀρκτουρά Combefis.

6.f) trad. lat. della *Chronogr.* di Teofane eseguita da Anastasio il Bibliotecario († 879)

Cum autem stulus mense Octobrio motus et in pelago praeoccupatus esset in astri ortu quod Taurura dicitur, paene totus demersus est.

taurara P.

7. La processione per i πλοιαφέσια.

7.a) Veg. *mil.* 4,39,6-10

Ex die igitur .iii. Id. Nou. usque in diem .vi. Id. Mart. maria clauduntur; 7 nam lux minima noxque prolixa, nubium densitas, aeris obscuritas, uentorum imbri uel niuibus geminata saeuitia non solum classes a pelago sed etiam commeantes a terrestri itinere deturbat. 8 Post natalem uero, ut ita dicam, nauigationis, qui sollemni certamine publicoque spectaculo multarum urbium celebratur, 9 plurimorum siderum ipsiusque temporis ratione usque in Id. Mai. periculose maria temptantur, non quo negotiatorum cesset industria 10 sed quia maior adhibenda cautela est quando exercitus nauigat cum liburnis quam cum priuatarum mercium festinat audacia.

6 tertiu E -o β -um εφ || id. E: iduum εφ idum β || nouembres E -brium (-b. J) εβφ || vi E: sextum εφ -am β || id. E: iduum εβφ idus Lang || martiarum Eεβφ: -as Lang || 7 prolixa βφ: plixa E prolifa ε || imbri uel εβφ: -brium E || niuibus εβ: nub- Eφ (cf. *vv. Il. Mul.* 2,92,2) || pelago sed εβφ: -gorum E (cf. § 9, 40,6) || deturbat Eβφ -ata ε || 8 urbium Eβφ: gentium ε || 9 ratione βφ: -nem Eε || id. mai. E: idus maias (-os K) εβφ || temptantur εφ: testantur E tempestantur β || quo εβf: quod EK (cf. *I prol.* 6) || industria sed εβφ: -triarum E (cf. § 7, 40,6) || 10 maior Eβφ: maius ε || nauigat Eεφ: pergat β || priuatarum Eφ: -orum ε, *fort. recte* (cf. 4,37,4), *sed cf. 2 prol.* 4, prius com- β.

7.b) Nep. *Milt.* 4,2

(*scil.* praefecti regii) Eretriam ceperunt omnesque eius gentis ciues abreptos in Asiam ad regem miserunt.

7.c) Lact. *inst.* 1,11,21

certus dies habetur in fastis, quo Isidis nauigium celebratur.

7.d) Auson. 14,16 (385 S.) 23-24

Adiciam cultus peregrinaeque sacra deorum,
natalem Herculeum uel ratis Isiacae.

7.e) Io. Lyd. *mens.* 4,45

Τῇ πρὸ τριῶν Νωνῶν Μαρτίων ὁ πλοῦς τῆς Ἰσιδος ἐπετελεῖτο, ὃν ἔτι καὶ νῦν τελοῦντες καλοῦσι πλοιαφέσια. ἡ δὲ Ἰσις τῇ Αἰγυπτίων φωνῇ παλαιὰ σημαίνεται, τουτέστιν ἡ σελήνη· καὶ προσηκόντως αὐτὴν τιμῶσιν ἐναρχόμενοι τῶν θαλαττίων ὁδῶν, διὰ τὸ αὐτὴν, ὡς ἐλέγομεν, τῇ φύσει τῶν ὑδάτων ἐφροσάται.

7.f) Apul. *met.* 11,6

Meo iussu tibi constricti comitatus decedent populi, nec inter hilares caerimonias et festiua spectacula quisquam deformem istam, quam geris, faciem perhorrescet uel figuram tuam repente mutatam sequius interpretatus aliquis maligne criminabitur.

7.g) Oros. *hist.* 7,39,8

Itaque magno spectaculo omnium disposita per singulos singula et super capita elata palam aurea atque argentea uasa portantur; exertis undique ad defensionem gladiis pia pompa munitur.

8) Tagliare la corda.

8.a) Veg. *mil.* 4,46,5

Falx autem dicitur acutissimum ferrum curuatum ad similitudinem falcis, quod contis longioribus inditum calatorios funes quibus antemna suspenditur repente praecidit collapsisque uelis liburnam pigriorem et inutilem reddit.

chalatorios *Pellisserius ap. Turnebum* 24.25 (*melius cal-*): collatorio sub ε, unde -os id est *Ortol.* 2001 collatorios β collocat- φ || 8 liburnam εφ: -arum β.

8.b) Caes. *Gall.* 3,14,47

4 Rostro enim noceri non posse cognouerant. Turribus autem excitatis tamen has altitudo puppium ex barbaris nauibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adigi possent et missa a Gallis grauius acciderent. 5 Una erat magno usui res praeparata a nostris, falces praeacutae insertae adfixaeque longuri<i>s, non absimili forma muralium falcium. 6 His cum funes, qui antemnas ad malos destinabant, comprehensi adductique erant, nauigio remis incitato praerumpabantur. 7 Quibus abscisis antemnae necessario concidebant, ut, cum omnis Gallicis nauibus spes in uelis armamentisque consisteret, his ereptis omnis usus nauium uno tempore eriperetur.

8.c) *MLW* s. v. *collo* 1

1 *torquere* — *foltern*: *Vita Erasmi* 51 hic collatus erit [...] 2 *naut. i. q. prouehi* — *auslaufen*: *Salimb. chron.* p. 391,7 *dixit coruus*: cola, cola! mitte te foras!

8.d) Ch. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis*, editio nova aucta a L. Favre, Niort 1883-87, s. v. *collare* 2

E portu soluere, proficisci. [...] Vela dare, uox Italica. *Pact. inter. Salad. et Pisan. ann. 1174.* apud Lam. in *Delic. erudit. inter not. ad Hist. Sicul. Bonincont. part. 1 pag. 197*: *Quando ueniunt in tempore collandi, non debent retinere nec uelas, nec timones, etc.*

8.e) A. Guglielmotti, *Vocabolario marino e militare*, Roma 1889 (rist. anast. Milano 1967), s. v. *collatore*

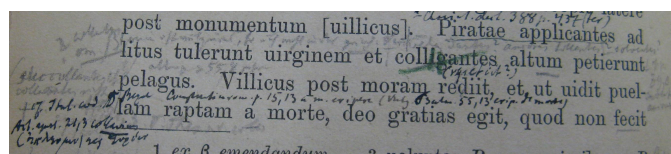
«...ciascuno di quei cavetti che servono a tesare le sartie, stringendo di forza ed avvicinando tra loro le bigotte superiori alle corrispondenti inferiori, perché le sartie restino (*omòtone*) ugualmente tese e rigide».

8.f) *hist. Apoll.* rec. A 32 (ed. Kortekaas 2004)

Piratae applicantes ad litus tulerunt uirginem et collantes altum petierunt pelagus.

collantes P, *def. Heraeus* (cf. *ed. m.*): colligantes *Bonnet, Riese, recte?*, collocantes (*eam in nau*) *Rosbach* (1893) 1293, *Schmeling* (1988).

8.g) Annotazioni di Wilhelm Heraeus alla p. 62 dell'ed. di A. Riese dell'*Hist. Apoll.* (Lipsiae 1893) (Bibl. del *ThL*)

8.h) *Act. Apost.* 21,3 *cod. Bezae Cantabrigiensis* (in. V sec.)
et relinquentes eas a sinistro collauiimus in Syriam...

Testo greco: και καταλιπόντες αὐτὴν εὐώνυμον ἐπλέομεν εἰς Συρίαν...

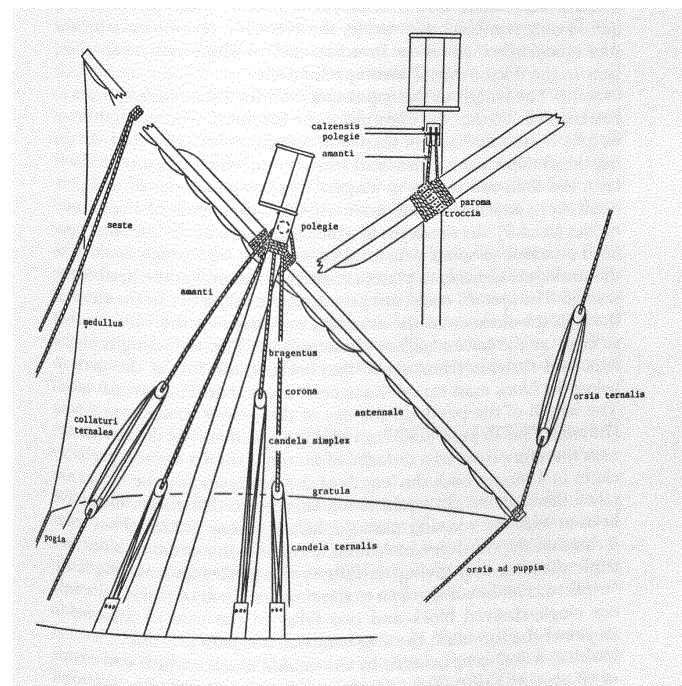
Vulg.: et relinquentes eam ad sinistram nauigauimus in Syriam...

8.i) R. Filangieri, *I registri della cancelleria angioina*, 12, Napoli 1959, 126-129 (Reg. 63, n. 486, Brindisi 18 febbraio 1275) (riprodotto in Pryor 1992, 42)

Item pro arbore de medio amantos duos de ana passorum VIII, ponderis rotulorum XXIV. Collatuos duos de ana passorum XVIII, ponderis rotulorum XX.

«Item, two ties for the midships mast yard each of 8 passi, weighing 24 rotuli. Two tie tackles each of 18 passi, weighing 20 rotuli».

8.l) Pryor 1992, 75

Bibliografia essenziale

- Andersson 1938 = A. Andersson, *Studia Vegetiana*, Upsaliae 1938.
Bieler, 1984 = Anicii Manlii Severini Boethii *Philosophiae consolatio*, iteratis curis edidit L. Bieler, Turnolti, *CChSL* 94, 1984² (1957¹).
Büchner 1940 = K. Büchner, *Bemerkungen zum Text der Consolatio philosophiae des Boethius*, «Hermes» 75, 1940, 279-297.
de Boor 1883-1885 = C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, rec. C. de B., 1-2, Lipsiae 1883-1885.
Dienelt 1941 = K. Dienelt, *Sprachliche Untersuchungen zu Boethius' Consolatio philosophiae*, «Glotta» 29, 1941, 98-128.
Engelbrecht 1902 = A. Engelbrecht, *Die Consolatio philosophiae des Boethius: Beobachtungen über den Stil des Autors und die Überlieferung seines Werkes*, «Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften» 144,3, Wien 1902, 1-60.
Engelbrecht 1917 = A. Engelbrecht, *Zur Sprache des Hilarius Pictaviensis und seiner Zeitgenossen. Nebst einem Anhang: Boethiana*, «WS» 39, 1917, 135-161.
Formisano 2003 = M. Formisano, P. Flavio Vegezio Renato, *L'arte della guerra romana*, Milano 2003.
Gruber 2006 = J. Gruber, *Kommentar zu Boethius, De consolatione philosophiae*, Berlin-New York 2006² (1978¹).
Löfstedt 1907 = E. Löfstedt, *Beiträge zur Kenntnis der späteren Latinität*, Stockholm 1907.
Holmes 2005 = N. Holmes, Rec. di Reeve 2004, «CR» 55, 2005, 555-557.

Kortekaas 2004 = G. A. Kortekaas, *The Story of Apollonius King of Tyre*, Leiden-Boston 2004.

Kortekaas 2007 = *Commentary on the Historia Apollonii regis Tyri*, Leiden-Boston 2007.

Lommatzsch 1903 = P. Vegeti Renati *Digestorum artis mulomedicinae libri*, ed. E. Lommatzsch, Lipsiae 1903.

Milner 1996 = N. P. Milner, Vegetius, *Epitome of Military Science*, translated with notes and introduction by N. P. M., Liverpool, 1996².

Moreschini 2005 = Boethius, *De consolatione philosophiae, Opuscula theologica*, ed. C. Moreschini, Monachii et Lipsiae 2005 (2000¹).

Önnerfors 1995 = A. Önnerfors, P. Flavii Vegeti Renati *Epitoma rei militaris*, ed. A. Ö., Stutgardiae et Lipsiae 1995.

Ortoleva 1999 = Publii Vegeti Renati *Digesta artis mulomedicinae*, liber primus, introduzione, testo critico e commentario a cura di V. Ortoleva, Catania 1999.

Ortoleva 2001 = V. Ortoleva, *Note critico-testuali ed esegetiche all'Epitoma rei militaris di Vegezio*, «Vichiana» 4^a s. 3, 2001, 64-93.

Ortoleva 2004 = V. Ortoleva, *Tre note al testo dell'Epitoma rei militaris di Vegezio (ovvero i limiti della filologia classica)*, «Philologus» 148, 2004, 143-167.

Ortoleva 2006 = V. Ortoleva, *A proposito di una recente edizione dell'Epitoma rei militaris di Vegezio*, «Emerita» 74, 2006, 47-75.

Ortoleva 2013 = V. Ortoleva, *Lat. Taurina e Gregorio di Nazianzo De uita sua 126*, «RFIC» 141, 2013, 123-136.

Ortoleva 2015 = V. Ortoleva, *I termini latini collo, -are e collatorius e gli esiti romanzi. Ovvero del difficile rapporto fra il testo dei manoscritti e i metodi del filologo classico*, «StPhV» 17 (n. s. 14), 2015, 35-80.

Pryor 1992 = J. H. Pryor, *The galleys of Charles I of Anjou, king of Sicily: ca. 1269-84*, «Studies in Medieval and Renaissance History» n. s. 14, 1992, 35-103.

Reeve 1998 = M. D. Reeve, *Notes on Vegetius*, «PCPhS» n. s. 44, 1998, 182-218.

Reeve 2000 = *The transmission of Vegetius's Epitoma rei militaris*, «Aevum» 74, 2000, 243-354.

Reeve 2004 = Vegetius, *Epitoma rei militaris*, edited by M. D. Reeve, Oxford 2004.

Traenkle 1968 = H. Traenkle, *Textkritische Bemerkungen zur Philosophiae consolatio des Boethius*, «VChr» 22, 1968, 272-286.

Turnèbe 1565 = A. Turnèbi *Adversariorum tomus secundus duodecim libros continens*, Parisiis 1565.

Walther 2007 = S. H. Walther, Rec. di Moreschini 2005, «ExClass» 11, 2007, 521-542.